

Aile Dayanışması ve Kırsal Ekonomi: Orta Karadeniz Bölgesinde Fındık Üretimiyle Bağlantılı Aile Dayanışması Üzerine Niteliksel Bir İnceleme

Yard.Doç.Dr. Abdulkerim SÖNMEZ (*)

Özet

Bu çalışma ayrı hane halkları olarak örgütlenmiş aile üyeleri arasında tarımsal üretim faaliyetlerine emek arzı yoluyla gösterilen aile dayanışmasının bazı yönlerini incelemek ve yorumlamaktadır. Orta Karadeniz bölgesinde yaşanan kırdan kente, kentten kıra göç olgusu ve fındık üretim faaliyetini dikkate alan bu değerlendirme, üretim sürecine ücretsiz emek arz etme/çekmenin bu ilişkiye giren taraflarca aralarındaki akrabalık bağından kaynaklanan sorumluluklarının yerine getirilmesi olarak görüldüğünü belirtmektedir. Aile dayanışmasının bu yolla sürdürülmesi için yapılan harcamaların iktisadî maliyeti ücretli emeğin maliyetinden az olmamakla birlikte, gösterilen dayanışma yine de üretim maliyetini azaltarak işletmelerin ekonomik bakımdan ayakta kalmalarına yardımcı olduğu gibi, göç sürecinde kentsel alanlara yerleşmiş aile üyelerinin toprak mülkiyetiyle bağlantılı olarak kırla olan ilgilerini sürdürmelerine de zemin oluşturmaktadır. Sonuç olarak çalışma, bölgede ortaya çıkmaya başlayan ve artık sadece toprak mülkiyeti esasına göre tanımlanamayacak olan yeni bir kırsal toplumsal yapının temellerinin de gösterilen bu dayanışmanın somut sonuçlarına bağlı olarak şekillendiğini belirtmektedir.

Anahtar kelimeler: kırsal ekonomi, köylülük, aile dayanışması, dayanışma stratejileri, törensel fon, törensel harcama

Absract

This paper examines and interprets some aspects of solidarity, shown through rendering labour services to maintain agricultural production, among family members who are organized as separate households. This examination is carried out in the context of

* Hacettepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Toplumsal Yapı ve Değişme Anabilim Dalı

rural-urban and urban-rural migration, and of hazelnut production in the Central Black Sea region of Turkey. Based on empirical data, the paper states that rural households manage to derive a considerable amount of unpaid labour from their urban based close kin in order to perform harvest and threshing, and reciprocate with various forms of payment. The parties engaged in this reciprocal relation view their practice as emanating from the kinship ties they have and hence as part of the performance of the mutual duties that these ties require them to do. The paper argues that the resources allocated to maintain this relation can be as large as the cost of wage labour. Yet this practice of solidarity proves to be effective in reducing the cost of production, which is essential for economic survival, and maintaining the continued interest of the urban based kinsmen in land ownership in the villages. The paper concludes that this continued interest lays the ground for a new countryside which can no longer be defined and described in terms of differences in land ownership.

Key words: rural economy, peasantry, family solidarity, solidarity strategies, ceremonial fund, ceremonial spending.

Giriş

Toplumbilimleri literatüründe modern toplumda aile ve akrabalığın eski anlam ve önemini yitirdiği, aile ve akrabalık dayanışmasının giderek zayıfladığı düşüncesi çok sık olarak dile getirilir. Bu zayıflamada bir yandan geleneksel bağlardan ve bağlılık ilişkilerinden özgürleşme isteği ve bireyselleşmenin artması gibi toplumsal-manevî unsurların, diğer yandan modern kapitalist bir ekonominin, ihtiyaç duyduğu hareketli ve bireyselleşmiş işgücünü bu tür bağları kırılmış bir nüfus içinden sağlayabilmesinin ekonomik avantajlarından dolayı, toplumsal sistem üzerine yaptığı bilinçli baskıların önemli rol oynadığı düşünülür. Bu çerçevede olarak, Türkiye'de yakın dönemde aile ve akrabalık ilişkileri ve dayanışmasında gözlenen değişmelerin kırsal ekonomi ve toplumsal yapıların gerek ürün gerekse emek ihracı vasıtasıyla ulusal ve uluslararası ekonomi ve toplumsal yapılarla gerçekleşen kenetlenmesinden geniş oranda etkilendiğini söylemek gerekir. Bununla birlikte, ürün, eksenindeki kenetlenmenin özel nesnesini fındığın oluşturduğu Orta Karadeniz bölgesindeki ekimleşme ve buna eşlik eden kırsal dönüşüm sürecinde geleneksel aile dayanışması, anlam ve önemini yitirmek yerine, içinden geçilen süreçte kendini yenileyerek ya da yeni biçim ve içerikler kazanarak bugüne kadar ayakta kalma başarısı göstermiştir. Bu sonucun elde edilmesinde üretim faaliyetlerine emek arzı şeklinde gösterilen dayanışma uygulamaları ve bunun sürekliliğini sağlamaya yönelik anlayış ve stratejiler kritik bir öneme sahip görünmektedir.

Bu çalışmanın amacı bölgede görülen bu yöndeki uygulamaların ve bunlara nesnel taban oluşturan anlayış ve stratejilerin niteliksel bir inceleme ve yorumunu yapmaktır.

1990 yılında Ordu ilinin bir köyünde (bak. Sönmez 1993) yapılan monografik çalışmadan elde edilen niteliksel veriler ile o tarihten beri aralıklarla aynı köye ve bölgeye yapılan ziyaretler esnasında kaydedilen görüşme ve gözlem notları çalışmanın nesnel-ampirik tabanını oluşturmaktadır. Verilerin yorumlanmasında istihdam edilen kuramsal çerçeve köylülük, kırsal ekonomi ve kırsal dönüşüm konularında geniş bir yelpaze içinde yer alan tartışmaları dikkate almakla birlikte, spesifik bazı konular dışında, bu tartışmaların neler olduklarına doğrudan atıfta bulunmamaktadır. Aile ilişkileri ve dayanışması üzerine genel bir çerçeve oluşturulmasıyla başlayan inceleme, göç, üretim faaliyetleri ve aile dayanışması uygulamaları ve sürekliliği temin etme stratejilerinin incelenmesiyle devam etmektedir.

Aile İlişkilerinin Niteliği ve Aile Dayanışması

Toplumsal olarak varlığı ve geçerliliği kabul edilmiş bir bağdan kaynaklanan ilişkiler olarak aile ve akrabalık ilişkileri mekansal yakınlıktan etkilenen ve hatta mekansal yakınlık doğuran ilişkiler olmakla birlikte, bunlardan kaynaklanan karşılıklı hak ve sorumluluklar her zaman belli bir mekanı paylaşmakla sınırlandırılabilen şeyler değildir. Mesela, çoğu toplumda kardeş uzakta da olsa, mezarda olsa yine kardeştir ve aradaki bu bağın değişmez kabul edilışinden dolayı en azından zihinsel planda kardeşliğin anlamı ve bunun beraberinde getirdiği karşılıklı hak ve yükümlülükler konusunda bir takım beklentiler vardır. Bununla birlikte, belli bir ilişkinin ya da toplumsal bağın zihinsel planda kurgulanmış anlamı ya da anlamları gerçek toplumsal anlam ve işlevlerini bireylerin fiil ve eylemlerinde gösterirler.

Tönnies'in ifade ettiği gibi, toplumsal bağlar insanlar tanıdıkları, toplumsal ilişkiler ise yine insanlar var olmalarını arzu ettikleri ve devam etmesi yönünde irade gösterdikleri için mevcuttur. Bir toplumsal ilişki tarafların karşılıklı hak ve yükümlülükler çıkarabildikleri bir ilişkidir. Bireyler böyle bir ilişkiyi sırf kendi başına değerli addettikleri için arzulayıp irade edebilecekleri gibi, kendilerine maddî ya da manevî bir başka menfaati temin etmesi için de arzulayıp irade edebilirler (bak. Heberle, 1948). Çoğu ilişki türünde olduğu gibi, aile ve akrabalık ilişkileri de bir toplumsal ilişkinin arzulanıp irade edilmesi arkasında yatan bu iki sebebi çoğu kere bir arada ve birbirine karışmış olarak bünyesinde barındırır. Ancak, belli bir zaman kesitinde veya olayda bunlardan biri ön plana çıkarken, bir başka zaman kesitinde yahut şartlar altında diğeri ön plana çıkabilir.

Aralarında aile ve akrabalık bağı bulunan bireyler, bu bağın türü ve derecesine atıfla, var olduğunu kabul ettikleri karşılıklı hak ve yükümlülükleri icra etmek için değişik olaylar üzerine bir araya gelir ve dayanışma gösterirler. Bu çerçevede olarak, birçok toplumda insan hayatının en önemli üç olay arasında sayılan doğum, düğün ve ölümden bilhassa düğün ve ölüm geniş bir aile ve akrabalık çevresini kısa süreli olarak bir araya ge-

tirir ve arada mevcut olduğu varsayılan dayanışma duygusu ve sorumluluğunun hâlâ geçerli olduğunun teyit ve takviye edilmesine imkan hazırlarlar. Hatta, bir kimsenin böyle bir olay üzerine düzenlenen törene katılmak için katlanmış olduğu toplumsal ve maddî meşakkat, kendi durumuna uygun olarak, onun bu ilişkileri ne derece geçerli ve değerli addettiğinin bir göstergesi sayılır. Dolayısıyla, 'iki kapı öteden gelip' cenaze töreninde yerini alan kimseye nazaran uzaktan kalkıp gelenin toplumsal dayanışma duygusunun teyit ve takviyesine vermiş olduğu destek çok daha büyük addedilir. Buna karşılık, uzaktan gelenin sahnedeki sembolik mevcudiyeti kendi başına yeterli olarak addedilirken, yakından gelenin ilave sorumluluklar ya da işlevler yüklenmesi beklenir.¹

Ancak, aile-akrabalık (ve komşuluk, dostluk) ilişkilerinde taşıdıkları bütün kritik öneme rağmen düğün ve cenaze törenlerine katılma sembolik bir dayanışma gösterisi olmaktan, dolayısıyla dayanışma ruhu için ortaya konan çaba da sembolik olmaktan öteye çok fazla geçmez. Bireyden aile ve akrabalık ilişkilerine daha uzun soluklu ve somut destek vermesi beklenen bazı alanlar vardır ki, bunlarda sembolik düzeydeki îmarlar ve zihinlerdeki beklentiler kendilerini sert bir zeminde sınanır halde bulurlar. Bunlar arasında en önemli olanları sürekli ekonomik yardım, barındırma ve bakımdır.

Türkiye'de Göç, Üretim Faaliyetleri ve Aile Dayanışması

Yukarıda ifade edildiği üzere, Türkiye toplumunun yakın dönemde geçirdiği değişmelerin önemli bir boyutunu kırsal ekonomi ve toplumsal yapıların ulusal ve uluslar arası yapılarla kenetlenmesiyle bağlantılı değişmeler oluşturmaktadır. Bu sürecin emek eksenindeki hareketliliğini sağlayan ana unsur kırdan kente olan göç olgusudur. Bu süreç göçe katılan aile üyeleri ve akrabalar ile kırdaki kalanlar arasındaki dayanışmanın gerek sembolik düzleminde, gerekse aile ve akrabalık dayanışmasının önemli bir boyutunu oluşturan üretimle ilgili faaliyetlerin birlikte yürütülmesi ya da bu tür faaliyetlerin yürütülmesine katkıda bulunulması ile ilgili beklenti ve uygulamaların şekil ve içeriğinde önemli düzenleme ve değişikliklerin yapılması gerekmiştir.

Genel olarak, törensel sorumluluklar ile ihtiyaç halinde bakım ve ekonomik yardımla ilgili genel sorumlulukların geçerli olduğunun varsayıldığı bir durumda bile, ayrı bir hane halkı olarak hareket ettiği müddetçe, göç eden birim yahut bireyin kırdaki birimin üretim faaliyetlere hiçbir destek vermemesi toplumsal olarak makul ve anlayışla karşı-

¹ Belirtmek gerekir ki, bu tür törenler aile üyeleri ve akrabalar arasında törenin konusu haricindeki ilişkilerin gündeme getirilmesine ve bu ilişkilerin ne derece sürdürülebileceğine ilişkin bir ön yoklama yapma imkanı da sunar. Nitekim, kır-kent eksenli buluşmalarda sıkça meydana geldiği gibi, hazır düğün yahut cenaze töreni dolayısıyla bir araya gelmişken, bir akrabanın kentte iş bulmasına yardımcı olunup olunamayacağı, bir hastanın büyük kentin büyük hastanesinde tedavi ettirilip ettirilemeyeceği, yahut, 'eğer seneye çıkılırsa', mıntıkanın çok sevilen fakat kentte bir türlü aynısı bulunmayan bir ürününden bir sepet gönderilip gönderilemeyeceği gibi konularda bir ön yoklama yapıldığı çok olur.

lanan bir durumdur. Bu araştırmanın yapıldığı bölgede 'doğurdum evladım oldu, yetiştirdim arkadaşım oldu, evlendirip ayırdım komşum oldu' halk deyişi bireysel hayatın devrevî akışında ayrı bir hane halkı olmanın aile ilişkilerinde niteliksel bir kırılma noktasını temsil ettiğini bu bağlamda iyi ifade etmektedir. Ancak, Türkiye'de kır-kent ekseninde gerçekleşen göçlerin önemli bir kısmının göç eden birim ile kırdan kalan birim arasında kısa ve uzun vadeli iktisadî bağlar ve çıkarlar korunarak gerçekleştiğini söylemek durumu resmetmek bakımından daha doğru bir tespit olurdu. İlk olarak, birçok halde göç iktisadî ve toplumsal bakımdan bütünlüğünü bozmadan tek bir bünye olarak hareket eden birimin arzuladığı/ihtiyaç duyduğu refah düzeyini elde edebilmek amacıyla başvurduğu bir işbölümü ve bunun kolaylıkla sürdürülebilmesi için izlediği bir çok mekanlı ikamet uygulamasından ibarettir. Bundan daha sık olarak karşılaşılan durum ise, ikinci olarak, bir gün intikal edecek ya da bölüşümü yapılacak bir taşınır yahut taşınmaz malın sahip ve potansiyel sahipleri olarak kırdan kalan birimin üyeleri ile göç eden birimin üyeleri arasında uzun vadeli bir iktisadî çıkar ilişkisi/ilişkilerinin bulunmasıdır.

Bazen, iki taraf arasındaki karşılıklı bakım, destek, koruma yükümlülükleri yanında bu türden çıkarların da mevcut olması kente göçmüş birimin iktisadî ve toplumsal çıkarları uğruna kırdan kalan birimin tasfiyesini arzulanır kılabilir. Kentte bir mesken satın almak ya da ticarî-sınafî bir girişim için kredi bulmak ihtiyacı ve hastalık ya da ileri yaşlılık hallerinde evlatlardan beklenen bakım sorumluluğunu yerine getirmenin toplumsal ve ekonomik maliyetini ihtiyaç içindeki aile bireylerini hane halkının bünyesine ve ikametine alarak düşürme zorunluluğu bu arzuyu sık sık kamçılar. Toplumbilimler literatüründe çekirdek aile diye nitelendirilen karı-koca merkezinde kurulmuş hane halklarının ileri aşamalarında yaşlı ebeveynlerin katılımı ile birden bire geleneksel ya da geçici geniş aile olarak nitelendirilen bir morfoloji kazanmaları çoğu kere böyle bir toplumsal baskıya verilen cevapla alâkalıdır. Bununla birlikte, kentsel yaşamdaki ihtiyaçların ya da bu yaşamla ilgili düzenleme ve planlamaların zorlamalarına karşılık kırdan baba ocağının sürdürülmesi, neslin babanın asli vatanından kesilmemesi, bireyin kendi toplumsal kökeni ile bağının sıcak ve canlı tutulması gibi bir dizi manevî ülkü ve amaç gerçekleştirilmesi açısından kırdan küçük veya büyük bir arazi parçasına fiilen veya potansiyel olarak sahip olmanın işlevsel önemi de açıktır.

Türkiye'de, 1950'li yılların başından itibaren kırdan kente ve yurt dışına göç şeklinde gerçekleşen göç son on-onbeş yıllık dönemde kentten kırdan göç olgusuyla birleşerek yeni bir boyut kazanmıştır. Bu ikinci kategorideki göçler çoğunlukla mevsimlik olmakla birlikte çift ikamet dolay ve sürekli ikamet amacıyla kırdan geri dönüş yapanların oranında giderek belirginleşen bir artış gözlenmektedir. Kırdan kente emek göçünde istihdam arayışının başat bir amaç olmasına karşılık kentten kırdan emek göçünde, bilhassa mevsimlik türünde, istihdam arayışından çok yaz tatili ile aile-akraba ziyaretini bir

araya getirme daha başat bir amaç konumundadır. Ancak, biçimi ve başat amacı her ne olursa olsun, kentten kıra emek göçü, üretim faaliyetlerine katılmayı da içerdiği müddetçe, toplumsal sınırları nispeten iyi tanımlanmış bir coğrafya üzerinde ve bilinen bir iktisadî faaliyet aracılığıyla aile üyelerini her yıl düzenli olarak bir araya getirmek suretiyle dayanışma ruhu ve uygulamalarını sembolik katılımın ötesinde yer alan somut bir toplumsal ve ekonomik tabana oturtur.²

Karadeniz Bölgesi'nde Fındık Üretimi, Göç ve Aile Dayanışması

Türkiye'de gerek kırdan kente, gerekse kentten kıra yönelmiş göçlerin en yoğun yaşandığı yerlerden birisi Karadeniz bölgesidir. Nitekim bugün hasat-harman mevsiminde (Ağustos ve Eylül aylarında) Karadeniz bölgesinin fındık üretimi ile uğraşan köylerine gidildiğinde sürekli olarak köyde ikamet eden bireylerden başka şu kategorilerde yer alan bireylerle de karşılaşılır:

1. öğrenim yahut mevsimlik işlerinden dolayı yılın büyük bir kısmını köydeki ikametlerinden uzakta geçiren fakat yaz döneminde köye dönüş yapan bireyler,
2. hane halkının kır ve kentte sürekli olarak çift yahut çoklu ikamet pratiği izlemesinden dolayı tatil/hasat dönemi için köydeki ikametlerine dönüş yapan hane halkı üyeleri,
3. sürekli olarak kentte ikamet edip yaz tatilini geçirmek/köydeki arazileri üzerindeki tarımsal faaliyetlerini sürdürmek amacıyla iki ila üç aylık bir dönem için köye gelen hane halkları,
4. sürekli olarak ve ayrı bir birim (yani hane halkı) olarak kentte ikamet etmelerine rağmen aile üyelerine (bilhassa ebeveynlerine) hasat-harman işlerinde yardım etmek amacıyla yaz tatillerinin bir kısmını yahut tamamını köyde geçiren bireyler,
5. köy ile hiçbir iktisadî bağı olmamakla birlikte hasat döneminde akraba ve tanıdıkların çoğunu köyde bulabileceği umuduyla yaz tatillerini köyde geçiren aile üyeleri, akrabalar ve komşular ve
6. kentte veya kırdan başka bir yerleşim yerinde ikamet eden ve fakat mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmak amacıyla köyde bulunan yabancı bireyler.

Burada tanımlanan birey kategorileri belki Türkiye'nin başka yörelerindeki köylerde de yaz döneminde karşılaşılabilir bireylerdir. Ancak, bu kadar farklı kategoride yer

² Hasat-harman aşamasında köye dönüş sadece aile çevresine mensup üyelerin değil köyden göçmeleri nedeniyle iletişimleri kopmuş diğer akraba, akran ve komşuların da yeniden bir araya gelmelerine, hatıralarını tazelemelerine zemin ve imkan hazırlar. Hatta bu hatıraları yad etme uğruna bazen eskiden yapılan bir takım faaliyetlerin düzenlenmesi (birlikte çelik oynama, balığa çıkma, spor müsabakası yapma vb) yoluna gidilir.

alan ve sayıları hasat-harman döneminde kırsal nüfusta yaklaşık iki katlık bir artışa³ yol açacak derecede kabarık olan bireylerin bir üretim faaliyetiyle bağlantılı olarak ve ona bir şekilde katılmak amacıyla aynı toplumsal-coğrafi mekan içine çekilmesi ülke geneli için geçerliliği olan bir durum değildir. Bunda tarımsal işletmelerin ne ürettikleri, bu amaçla ne tür teknoloji kullandıkları, bir bölge ya da mülkde mülkiyet ilişkilerinin nasıl şekillendiği ve üretim araçlarını elde etme yönünde ne tür toplumsal düzenlemeler yapabildikleri önemli bir rol oynamaktadır.⁴ Bu çerçevede olarak, tahıl üretimi (ki, Türkiye'deki tarımsal işletmelerin yaklaşık olarak beşte dördünün başat üretim faaliyetidir) için mevcut olan ve yaygın olarak kullanılan ileri teknolojilerin (traktör, biçerdöver vb) ücretli ya da ücretsiz olsun emeğe olan ihtiyacı azaltmış olması önemlidir. Ayrıca, bu tür teknolojiler istihdam edilsin veya edilmesin ve mülk sahibi bireyler ister kırdaki ister kentte ikamet etsinler, yıllık ekilen ürünlerin kiracılık ve ortakçılık gibi düzenlemeler vasıtasıyla üretimlerinin sürdürülmesi daha kolay olmaktadır. Buna karşılık uzun vadeli bir yatırımı gerektiren fındık üretiminde bu türden ileri teknolojiler mevcut olmadığı gibi üretimle ilgili toplumsal pratikler kiracılık ve ortakçılık düzenlemeleri ile üretimi sürdürme yoluna gitmeye bugüne kadar izin vermemiştir.⁵

Başlangıçtan itibaren fındık kol gücü ile ve hane halkının bizzat nezaretinde üretilen bir ürün olma niteliğini sürdürmüştür.⁶ Harmanlanması aşamasında ayıklama-savurma

³ Genel gözlemlerin yanında bu duruma bir örnek olarak 1990 yılında Ordu ili Kayadibi köyünden elde edilen verilerde yaklaşık 1000 kişiden oluşan daimi köy nüfusunun hasat-harman döneminde 3200 civarına çıkmakta olduğunu tespit edilmiş olması gösterilebilir. Bakınız Sönmez (1993: 27-28).

⁴ Mesela, Bağcı'nın (1998) Güneydoğu Anadolu'da bir ağa köyünde yaptığı çalışmada ortakçılık yolu ile toprak işleyen hane halklarının tarımsal takvimin boşluklarında çalışmak amacıyla köy dışına giden üyelerinin hasat-harman faaliyetlerine yardımcı olmak amacıyla köye geri dönüş yaptıkları halde, bu hane halklarının yakın aile üyelerinin emeğini çekmedikleri tespit edilmiştir. Buna karşılık Kasap'ın (1997) bir Batı Anadolu köyünde ve Gürsoy (2000) ve Sahillioğlu'nun (2000) farklı Orta Anadolu köylerinde yaptıkları monografilerde-ki bu köylerin hepsinde bağımsız küçük işletmeler çoğunluktadır-ise yaz döneminde çok mekanlı hane halklarının ve sürekli köyde ikamet eden hane halklarının aile üyelerinin köye dönüş yaptıkları fakat nadir hallerde üretim sürecine katıldıkları tespit edilmiştir. Başat olarak tahıl üretilen sonraki köylerde topraklarını yıllık sözleşmelerle kiraya verme uygulaması sık görülen bir toplumsal düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁵ Uzun vadeli yatırımı gerektiren tarımsal ürünlerin kısa dönemli kira veya ortakçılık sözleşmeleri ile yürütülebilmesi mümkün değildir. Aslında Türkiye'nin hiçbir bölgesinde birkaç yıldan daha uzun süreli kiracılık veya ortakçılık pratiği gelişmiş de değildir. Bu nedenle bir anlamda fındık üretimine benzeyen elma, şeftali, portakal gibi ürünlerin üretiminde de düzenlemeler hasat edilmeden ürünün bir tüccara satılmasından öteye geçmemektedir.

⁶ Fındık, Karadeniz bölgesinde antik dönemlerden beri yetiştirilen (bak. Akdağ, 1989) ve çok uzunca bir süredir ticarî işlemlere konu olan bir üründür. Anadolu'nun Timur tarafından işgali akabinde kendisiyle diplomatik görüşme yapmak üzere Anadolu'ya gelen İspanyol heyetinin 1403 yılında Trabzon'dan İstanbul'a fındık sevki yapan bir gemide ülkelerine dönüş için seyahat ettikleri kaydedilmektedir. Daha sonraki dönemlerde fındık Osmanlı Devletinin ihraç ürünleri listesinde olarak devletlerarası anlaşma metinlerinde yerini almaktadır (bak. Peker, 1953). Ancak 19.yüzyıl başına

işleminin yapılmasında kullanılan patoz makinesinin⁷ yaptığı iş dışında, fındık üretiminin diğer bütün işleri insan (ve kısmen hayvan) gücü ile yapılmaktadır. Öte yandan üretim büyük çiftliklerde değil, genel olarak küçük diye nitelendirilmesi gereken çiftliklerde⁸ yapılmakta ve bu nedenle de üretim faaliyetini sürdüren hane halklarının çoğu geçinebilmek için, kırdan veya kentte, gelir getirici başka faaliyetlere yönelmektedirler. Üretimi için ihtiyaç duyulan toplam emeğin yaklaşık üçte ikisinin hasat-harman aşamasında harcanması⁹ ve bu emeğin salt ücretli işçi çalıştırmak suretiyle sağlanması halin-

kadar fındık pazarda satmak amacıyla ziraatı yapılan bir ürün değildir. Aksine, bu döneme kadar olan fındık üretimi köylülerin kendi tüketim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla elma, kiraz, ceviz vb meyvelerin yanında arazilerinin kenarlarında birkaç ocak fındık bulundurmalarından ibarettir. Osmanlı Devletinin 17 ve 18. yüzyıllar boyunca giderek kötüleşen ekonomik yapısı 19. yüzyılda dış borçlanma döngüsüne girince fındık da devletin geleceğini kurtarmak üzere ihraç edilen ürünler listesinin başında yerini alır. 1815 yılında dönemin Ordu kazası kaymakamı İbrahim beyin teşvik ve öncülüğünde bugünkü hali ile Ordu ile Giresun ilinin sınır bölgesinde yer alan Abulhayır mıntıkasında ilk kez pazarda satmak amacıyla fındık yetiştirmek üzere örnek bir fındık bahçesi kurulur (bak. Ahmet Hamdi bey, 1923; Ferhatoğlu M. Fahrettin, 1934 ve *İktisadî Yönden Ordu İli*, 1967). Aradan geçen yaklaşık iki asırlık dönemde fındık bölge ve ülke ekonomisi içinde vazgeçilemez öneme sahip bir ürün haline gelir. Ağırlıklı olarak mısır üretimi ve yarı-göçebe hayvan yetiştiriciliğine dayanan bölgenin tarım ekonomisi bugün sahile 25-40 km mesafedeki kuşağın yegane ürünü haline gelirken, fındık ihracatı da yıllık 1 milyar dolarlık döviz girdisi ile Türkiye'nin tek kalemden en yüksek miktarda döviz girdisi sağlayan ürünlerinden biri olma konumundadır.

- ⁷ Traktör ya da kamyonet gibi motorlu bir araca bağlı olarak çalışan patoz makinesi, elle besleme yapıldığında 7-10 kişi, vakumlu besleme yapıldığında ise 4-6 kişiden oluşan bir işçi ekibine ihtiyaç duyar. Makine saatte ortalama bir ton kabuklu fındık hasıl edecek bir ayıklama kapasitesine sahiptir. Ayıklama-savurma işleminin kol gücü ile yapılması halinde, bu miktar aynı sayıdaki işçinin bir günlük (8-10 saatlik) çalışması sonucunda elde edilecek miktara eşittir.
- ⁸ Bölgede fındık üretiminin temel tarımsal faaliyet olduğu Ordu ve Giresun illerinde hane halklarının denetimleri altında bulunan toprak alanı gerçekten de oldukça küçüktür. Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yapılan 1991 Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre (s. 200-202) Ordu ilinde ortalama işletme büyüklüğü 30.86 dekar ve Giresun ilinde 22.57 dekarıdır. Ancak, söz konusu illerin geneli için geçerli olan bu ortalamalar kırsal nüfus yoğunluğunun daha yüksek olduğu fındık üretim kuşağında (sahilden 750 metre yüksekliğe kadar olan kuşakta) daha da düşüktür. Bu nedenle anılan kuşak içinde ortalama işletme büyüklüğünün, aradan geçen süredeki bölünmelerin de etkisiyle 20 dekar civarına gerilemiş olduğu söylenebilir. Öte yandan, bu ortalama rakamlar ev, harman yeri, bağlantı yolu, koruluk, verimsiz alanlar gibi üzerinde tarımsal üretim yapılmayan alanları da kapsadığından hane halklarının fiili olarak üzerinde üretim yapabildikleri toprak alanı ilaveten daralmaktadır.
- ⁹ Bir dekarlık fındık bahçesindeki üretim faaliyetlerinin tamamlanabilmesi için bir üretim yılı boyunca ihtiyaç duyulan toplam emek/gün ile ilgili hesaplamalar araştırma yapılan bölgenin kendine has özel talepleri ve ihtiyaçları yanında, üreticilerin üretimle ilgili belli pratikleri yapıp yapmadıkları ve belli bir etkinliğe sahip üretim teknolojisini istihdam edip etmediklerine göre değişmektedir. Farklı araştırmacıların toplam emek/gün ve bunun yüzde ne kadarının hasat-harman işlerine harcandığı ile ilgili olarak elde ettikleri sonuçlar şu şekildedir: 7.91 e/g'ün % 52.58'i (*Fındık Raporu*'85 1985), 9.87 e/g'ün % 61.91'i Küçükosmanoğlu (1984), 9.45 e/g'ün % 58.7'si (Kaya 1986), 6.56 e/g'ün % 67.0'si (Sönmez 1993) ve 7.40 e/g'ün % 51.34'ü (*Ordu Ziraat Odası* 1989). Burada verilen rakamlar emeğin kendini salt olarak işe yöneltilmesi için gerekli hizmetler ve desteğin (yemek pişirme, su dağıtımı, temizlik, tartma, malzeme temini vb) sağlanabilmesi için harcanan emek miktarını içermektedir. Ücretsiz emek istihdam edildiğinde bu tür hizmetlerin sağlanması hane halkının gün-

de üretimi gerçekleştiren hane halkının eline geçen net gelir miktarında çok ciddi bir düşüşün meydana gelmesi¹⁰ kısa bir sürede tamamlanması gereken hasat-harman esnasında hane halkı emeği yanında tarım dışına kaymış yakın aile üyelerinin (ve akrabaların) ücretsiz emeğinin de devreye sokulmasını köylü iktisadının ve toplumsal hayatının karakterinden dolayı hem işlevsel, hem de daha kazançlı kılmaktadır.¹¹

Bu çalışmanın yapıldığı bölgede aile, merkezinde birbirlerine karşı ebeveyn, evlat, eş ve kardeş konumlarından birini işgal eden bireyler, çevresinde ise bu bireylerden birinin aynı konumlardan biri ile bağlantılı olduğu başka bireylerin merkez halkadaki diğer bireylerle bağlantısının kurulmasıyla (torun-yeğen, gelin-damat-yenge-enişte kayınbirader-baldız-görümce, kayınvalide-kayınpeder vb) oluşan geniş bir toplumsal çevreyi ifade etmektedir. Bu halkalar içinde kan bağı evlilik bağına, tek aşamalı kan bağı (ebeveyn-evlat) çok aşamalı kan bağına (dede-torun) öncelik ve üstünlük taşır. Hane halkı ise, genel olarak, toplumsal-maddî refahlarını tek bir sosyal birim olarak temin eden aile üyelerine karşılık gelir.¹²

Ancak, üretimi sürdüren aslî birim (yani hane halkı) içinde mevcut emek harici ya-

lük rutin faaliyetleri aracılığı ile gerçekleştirildiğinden görünüm itibariyle ihtiyaç duyulan toplam emek miktarı dışında tutulabilir. Buna karşılık, ücretli emek istihdam edildiğinde, bu tür emek çoğu kere ücreti istihdam eden tarafından ödenen kendi açsısı ve amele çavuşu (daybaşı) ile birlikte çalışma sürecine katıldığından hem toplam emek/gün miktarında, hem de ücretli emeğin toplam maliyetinde önemli bir artışa yol açmaktadır. Bunun sonucu olarak da, Sönmez'in (1993) ifade ettiği gibi, hasat-harman için harcanan emek harcanan toplam emeğin 3/4'üne yaklaşmaktadır. Öte yandan, harman teknolojisindeki iyileşme ve etkinlik ihtiyaç duyulan toplam emek miktarını mutlak olarak azaltırken kol gücü ile yapılması gereken hasat işleri için harcanan emeğin toplam emek içindeki nispetini yukarı itmektedir.

¹⁰ Bir dekarlık alandaki üretim faaliyetlerinin tamamının yukarıda belirtilen en düşük emek/gün nispeti (6. 56) üzerinden ücretli emek istihdam edilmek suretiyle yapılması halinde, bir hane halkının 1999 yılında yapması gereken harcama (ortalama işçi ücretleri 7 milyon/gün) 45.9 milyon TL olurdu. Verimliliğin ortalama olarak 120 kg/dekar ve 1999 yılında ürün fiyatının ortalama 850 bin /kg (kabuklu) olduğu dikkate alınacak olursa, üretimde emek maliyeti brüt gelirin % 45'ini oluştururdu. Bunun üzerine diğer üretim girdilerine (gübre, ilaç, naylon çadır, çuval, nakliye vb) yapılan harcamalar da eklendiğinde üretim giderleri brüt gelirin 2/3'üne yükselirdi.

¹¹ Hasat, bir bölge yahut mıntıkada, hükümetçe ilan edilen belli bir tarihte aynı anda başladığından kırdan yaşayan ve tarımsal üretimle uğraşan yakın aile üyelerinden imece usulü ile emek mübadele etmek oldukça güçtür. Ayrıca, hane halkı üyeleri geçimlerini sağlayabilmek için tarım dışı istihdam alanlarına veya tarım içinde alternatif faaliyetlere (arıcılık, tavukçuluk, sebzeçilik vb) yöneldikleri ölçüde kendi ürünlerini olabildiğince kısa bir sürede hasat ve harman etmek zorunda kalmaktadırlar. Böyle hallerde ise kırdan yaşayan yakın aile üyelerinden ücretsiz veya mübadele edilmemiş emek sağlamak hemen neredeyse imkansız bir şeydir.

¹² Metin içinde aile ve hane halkı kavramları bunların toplumsal algı ve pratiklerde ifadesini bulan şekli ile kullanılmaktadır. Ancak, belirtmek gerekir ki, kavramlarla atıfta bulunulan toplumsal konular ve ilişkiler alanlarının birbirleri ile kesişmelerinden dolayı, toplumbilimleri literatüründe aile ve hane halkı kavramlarını özdeş veya birbirleri yerine ikame edilebilir kavramlar olarak düşünmek çok sık karşılaşılan bir durumdur. Bu iki kavramın genel geçer bilimsel tanımlarının yapılmasını zorlaştıran hususlar ve ortaya çıkan zorlukların aşılabilmesi yönünde bir analitik çerçeve çizilmesi teşebbüsü için bakınız Sönmez (1998).

kın aile üyelerinin (ve akraba bireylerin) emeğinin üretim sürecine katılması ne ücretli emekten daha az bir iktisadî bedele mal olmakta, ne de taraflar bu işlemi kolayca başara-bilmektedirler. Aksine, yakın aile üyelerinin ve akrabalarının hasat dönemi boyunca çift-lik üzerinde kalarak tarımsal üretime emek ve moral destek verebilmelerini temin etmek amacıyla yönelik olarak ulaşım, iâşe, konaklama, iletişim giderleri için yapılan harcamala-rın iktisadî maliyeti ücretli emeğin maliyetinden hiç de az değil, bazı durumlarda belki da-ha fazladır. Fakat, bu maliyetin farkında olarak aile emeği üretim sürecine katılırken gerek bu emeği talep eden taraf, gerekse arz eden taraf emeğin iktisadî maliyetini toplumsal ola-rak üretim harcaması olmaktan çıkaracak bir tutum ve yaklaşım sergiler. Bu yaklaşım bir yönü ile üretim faaliyetinin nasıl algıladığıyla yakından bağlantılıdır.

Köylü İktisadının Toplumsal Mantığı ve Aile Dayanışması

Modernleşme ve kırsal dönüşüm literatüründe, açıktan veya örtülü olarak kapitalist akılcılığa atıfla, köylünün iktisadî faaliyetlerinin ve bununla bağlantılı olarak da köylü ekonomisinin¹³ belirgin bir irrasyonellik içerdiği sıkça dile getirilir. Ancak, akılcılık son kertede amaçla bağlantılı olarak değerlendirilecek bir husus olduğu müddetçe, köylünün iktisadî ve toplumsal ilişkilerinde ne derece akılcı davrandığı sorunu onun bu tür faaliyet-lerinden ne beklediği dikkate alınmadan değerlendirilemez. Nitekim, belli bir üretim faali-yetinin sermaye sahibi ya da kapitalist açısından akılcı olup olmadığı birikim yapma iste-ğinin akılcı olup olmadığı değerlendirmesine bağlı olarak değil, sermaye sahibinin amacı-nın birikim yapmak olduğu varsayımını peşinen kabul etmeye atıfla değerlendirilir.

İktisadî faaliyetlerinde kapitalistin birikim yapma amacına karşılık köylünün aslı amaçı geçinmektir. Bununla birlikte, gerek birikim yapma, gerekse geçinme salt bir iktisadî değerler sorunu değil, fakat aynı zamanda girişilen iktisadî faaliyetlerin belli tür-den ve belli düzeyde bir toplumsal yaşantıya imkan sağlayıp sağlayamadığı sorunudur. Nitekim, kapitalist bir ekonomi ve toplumsal yapı içinde de daha fazla birikim yapma imkanı olduğu halde toplumsal olarak uygunluğundan şüphe duyulan ya da arzulanır olmadığı düşünülen alanlara sermayenin akışının yavaşlamasının gerisinde, başka se-beplerin yanında, böyle bir sebebin olduğunu göstermekte güçlük çekmeyiz. Bazı giri-şimcilerin daha fazla birikim imkanı sunan kanalizasyon ve baca temizlik hizmetleri ya da tuvalet işletmeciliği alanına sermaye yatırmak sorusu karşısında getirisi az da olsa iti-barlı olanı tercih etmeleri bu duruma bir örnek teşkil eder.¹⁴

¹³ Burada köylü ekonomisi kavramı analitik bir kategori olarak değil, üretim faaliyetlerine eşlik eden amaç ve ilişkilerin kapitalist veya kollektif nitelik taşımadığı bütün tarımsal üretim biçimlerini ifa-de eden tasviri bir kategori olarak kullanılmaktadır.

¹⁴ Verilen örnek düşünsel planda kurgulanmış bir durumu değil, yeni bir yatırım alanı araştırması ya-pan bir girişimci ile yapılan görüşme esnasında girişimcinin kendisi tarafından gündeme getirilen somut bir durumu temsil etmektedir. Weber'in (1996: 268-289) statü gruplaşmasının ekonominin işleyişi üzerine etkilerini tartışırken gündeme getirmek istediği, meslek onuru ve statüsünü bir top-lumsal tabakalaşma bileşeni olarak ele alırken toplumbilimcilerin dikkat çekmek istedikleri nokta da bununla alâkalıdır.

Köylü açısından geçinme sorunu onun toplumsal olarak kabul edilebilir ve/veya arzulanır olan iktisadî faaliyetlerden elde etmiş olduğu iktisadî değerlerin yine toplumsal olarak arzulanır bir varoluş biçimini sürdürmeye yeterli olup olmadığı sorunudur. Bu bağlamda, köylü açısından üretim araçları ve süreci üzerindeki denetiminin sürmesi bunların uzun vadede hizmet ettikleri amaçlar yanında kendi başlarına değerli ve işlevsel olan şeylerdir. Üretim faaliyetinin ücretli yahut mübadele edilmiş (imece uygulamasında olduğu gibi) 'yabancı' emek yerine olabildiğince hane halkı ve yakın aile üyelerinin katılımı ile sürdürme yönündeki arzu ve tercih bu sonraki tür emeğin istihdamının hem üretim faaliyetini aile üyeleri ile birlikte yürütülen yoğun bir toplumsal faaliyet kılması, hem de üretim sürecine arz edilen emeğin kalite ve yoğunluğunu oto-denetime bırakmaya izin vermesi açısından değerli ve işlevseldir. Zira bunun aksi bir durum emek ile sermaye arasında sürekli bir didişme ve çatışma sürecinin denetim altında tutulması gereğini doğurmaktadır. Bundan dolayı, etkin bir denetleme ile ücretli emeğin üretim sürecini savsaklamasının önüne geçmek amacıyla, üretim faaliyetinin kritik an ve aşamalarında (hasat ve harman da olduğu gibi), kol güçleri ile üretim sürecine katılmayacak olsalar bile, hane halkı ve yakın aile üyelerinin en azından nezaretçi olarak bahçede veya harman yerinde hazır bulunmaları arzulanır.

Nitekim, uygun nitelikte hane halkı ve/veya yakın aile üyelerinin olmayışı ya da belli bir sebeple üretim sürecinin kritik anlarına katılamayışlarından dolayı eğer bir takım denetim zorlukları yaşanmışsa, üretim sürecine katılmış olan bireyler 'bu yıl el elinde kaldık' diye şikayet etmekte gecikmezler. Bunun aile ve akrabalık ilişkileri açısından anlamı, bir takım üyelerin diğerlerine karşı taşıdıkları varsayılan yardım, destek ve koruma görev ve sorumluluğunu isteyerek veya istemeyerek yerine getirilmemiş olmasıdır. Aynı ağırlıkta olmasalar bile, burada hakkında şikayet edilen konu ve bazı üyelerin sorumluluklarını yerine getirmemiş olmaları, ebeveynlerine, eşine yahut çocuklarına karşı yapılan kötü bir muamele karşısında bir bireyin üstlenmesi beklenen ahlakî ve toplumsal sorumlulukla aynı kategoride mütalaa edilen bir sorumluluktur.

Köylü açısından geçinmek aynı zamanda mensubu olduğu toplumsal-kültürel ortamın diğer üyeleri, bilhassa yakın aile üyeleri ve akrabaları ile arasında mevcut olan bağ ve ilişkilerin taleplerine olumlu ve onurlu cevap verebilmeyi içerir. Bu bakımdan onun diğer kategorilerde yer alan bireylerden çok farklı olduğu da söylenemez. Her yerde, kırdan veya kentte, modern veya geleneksel bir toplum içinde bireylerin aralarındaki sosyal ilişkileri ve dayanışma ruhunu sürdürmek amacıyla yapmak zorunda oldukları bir takım harcamalar, fedakarlıklar ve katlanmak zorunda oldukları bazı sosyal ve fizikî meşakkatler vardır¹⁵. Wolfun (1966) yaklaşımından hareketle, toplumsal bağlar ve ilişkilerden kaynaklanan ve kültürel olarak spesifik biçimler alan karşılıklı hak ve yükümlülük-

¹⁵ Mesela bir arkadaşla oturup birlikte sohbet ederken içilen çayın, doğum günü için verilen hediyenin, hal hatır sormak için yapılan telefon görüşmesinin, bayramda bir akrabayı ziyaret etmek için

leri yerine getirmek amacıyla bireylerin yapmış oldukları aynî-nakdî harcamaları, fedakarlıkları ve emek veya manevî enerji sarfını *törensel harcamalar*, bu harcamaların karşılanabilmesi için kendi denetimleri altındaki kaynaklardan ayırdıkları miktarı da *törensel fon* olarak nitelendirmek yerinde olur.

Fındık üreten bir hane halkı ve bu faaliyetine yardımcı olmak için onun yardımına koşan yakın aile üyeleri de her hasat döneminde köye gelmek ve bir arada üretim faaliyetine katılabilmek için yapmış oldukları harcamaları genel olarak üretim harcaması değil, aralarındaki aile bağından kaynaklanan karşılıklı sorumlulukların icrası için yapmak zorunda oldukları harcamalar ve katlanmak zorunda oldukları fiziksel-toplumsal meşakkatin bir bölümü olarak görmek eğilimindedirler. Bu yaklaşım ve anlayış 'elimden düşen eteğime girer, 'harcadıysam yine kendi kanım canım için harcadım, 'geçinemese bakmayacak mıydım, hasta olsa yanına gelmeyecek miydim?' vb kalıp ifadelerde kendini dışa vurur. Ancak, üretimi sürdüren birim kadar onun yardımına koşanların da dikkate almak zorunda oldukları belli bir harcama ve sarf sınırı vardır. Genel olarak tarafların birbirlerine olan bağlarının derecesi ve iktisadî konumlarına bağlı olarak ayarlanan sınırlar çerçevesinde kalınarak, hasat için yardımına gelen oğlunun emek ve manevî enerji sarfına baba 'ücret' ödemek yerine küçük torunlarına cömertçe cep harçlığı vermek, gelinine pahalı bir hediye satın almak, dönüş biletlerini hediye etmek ve belki de oğlunun kentteki evini onarması yahut arabasını yenilemesi için nakdî yardımda bulmak suretiyle karşılık verir. Bunların hiç birini yapamadığı bir durumda ise en azından bolca hayır duasında bulunarak memnuniyetini ifade eder ki, bu da insan ilişkilerinde küçümsenebilecek bir manevî mükafat değildir. Buna karşılık, köyde kaldıkları müddetçe bu yakın aile üyeleri günlük ihtiyaçlarını örfe ve imkanlara uygun şekilde ücretsiz olarak karşılarlar. Hatta, yılın ilerleyen aylarındaki tüketim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla gıda stoku oluşturmak için tarladaki sebzelerden konserve ve salça, meyvelerden reçel, ahırdaki ineğin sütünden peynir ve tereyağı yaparlar ve bunların bir kısmını hemen tüketilebilecek halde paketleyerek köyden ayrılırken yanlarında götürürler. İlaveten, yakın bir kent merkezinde oturuyorlarsa, fındık bahçelerinden elde edilen odunun bir kısmını da kışlık yakacak ihtiyacının bir kısmını karşılamak için hazırlayıp kente naklederler.

Hasat süresince köydeki hane halkına 'el tutan' aile üyeleri ve akrabalarla olan karşılıklı hediyeleşme ve yardımlaşmalar, aynı yoğunlukta olmasa bile, yılın diğer aylarında da devam eder. Mesela, kente her gidişte örfe ve imkanlara uygun olarak aynî hedi-

yapılan seyahatin, evlilik yıldönümünde eşini yemeğe götürmenin ve ailecek tatile çıkmanın bir iktisadî bedeli vardır ama bunlar çok nadir hallerde üretim giderleri olarak düşünülür. Benzer şekilde evde çocuk, hasta ve yaşlıların bakımının yapılması, fiziki, biyolojik ve psikolojik ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için harcanan emeğin bir iktisadî değeri ve bedeli vardır ama dışarıdan birine sunulmadığı müddetçe emeğin aile içinde harcanmasının maliyet hesabını yapmak nadiren karşılaşılan bir durumdur.

yeler götürmek çok sıkça karşılaşılan bir durumdur. Köydeki birimin bu aynî hediyele-
rine kentteki birim de yine kendi imkanları ölçüsünde hizmet ve ürünlerle karşılık verir.
Ziyaret edene ziyaretin zaman ve süresine göre barınma, dinlenme ve beslenme hizmet-
leri sunmak,¹⁶ özel günlerde hediye almak, kamu makamları ile olan bir işi için önüne
düşüp yol göstermek, hastaneye götürmek bir tür sorumluluk ve yardımlaşma addedilir.
Yılın bu sonraki aylarında taraflar arasında yapılan karşılıklı hediyeleşmeler toplumun
diğer kesimlerinde aşına olduklarımızdan görüntü olarak pek bir değişiklik arzetmiyor
olsalar bile, hasat dönemi için dayanışma ruhunu yüksek tutmak her zaman doğrudan
veya dolaylı olarak ifade edilen bir amaçtır. Nitekim, kendisine aynı derecede yakın olan
bir başka aile üyesi veya akrabaya verilen hediyelerin miktarı ve sıklığı bir adaletsizlik
görüntüsü ortaya koyduğunda veya şikayet konusu edildiğinde, hediye veren taraf
'sen benim elimden ne kadar tutarsan, ben de senin elinden o kadar tutarım' demekten
hiç de çekinmez.

İlişkilerdeki bu karşılıklık ve bunların uzun vadede hizmet ettiği amaçlar uğruna
yapılan harcamalar iktisatçı açısından üretim faaliyetinin toplam maliyeti üzerine eklen-
mesi gereken bir bedel oluşturabilir. Fakat, akrabalık bağından kaynaklanan hak ve yük-
kümlülükler uğruna bir takım harcamalar yapılmasının gerektiği bir ortamda bunlardan
en azından bir kısmının üretim süreciyle bağlantılı olarak yerine getirilmesi toplam har-
cama miktarını yukarı değil aşağıya doğru çeker. Nitekim, hasat için yardımına gelen
oğluna ücret ödemek yerine torununa cömertçe harçlık veren biri aslında görünürde bü-
yük olan törensel harcamasının bir kısmını ücretli emeğe kaybedeceği gelirinden karşı-
lamaktadır. 'Ele vereceğimi oğluma, uşağıma verdim' derken köylünün kastettiği şey de
harcamanın iktisadî bedelini vurgulamaktan çok yabancıya kaybedilmesi mümkün olan
bir değer in aile çevresi içinde tutularak bir toplumsal sorumluluğu yerine getirmek için
kullanılmış olmasıdır. Zira ziyarete gelmiş torununa aynî ya da nakdî hediye vermek
büyükbabadan yerine getirmesi beklenen bir törensel sorumluluktur. Buna karşılık ola-
rak da babasını hasat esnasında ziyaret eden oğul 'çalışarak tatil' yapmak biçiminde ol-
sa bile yine de tatil ve ziyareti ayrı ayrı yaptığında harcayacağından daha az bir harca-
ma yapmaktadır.

Üretim araçları kendi denetiminde olduğu müddetçe köylü açısından üretim, tüke-
tim, dinlenme ve eğlenme gibi faaliyetlerin bir arada yürütülmesinde yadırganacak bir
durum yoktur. Dahası, onun iktisadî varoluşu diğer faaliyetlerin, ayrıca zaman ve me-
sai harcanmaksızın, üretim faaliyetlerinin bir uzantısı ya da en azından onların talepleri
ile ciddi anlamda çatışmaksızın yürütülebilmesiyle kolaylaşır. Ayrıca, üretim araçları-
nın kendi denetiminde olması, tabii zorunluluklar dışında, üretim faaliyetinin zamanlan-

¹⁶Akraba ziyareti amacıyla olmasa bile kente gelen aile üyeleri ve akrabalar, hatta komşular, bilhassa kadınlar, günün ilerleyen saatlerindeki şahsi bakım ve temizlik ihtiyaçlarını çoğu kere bir aile üye-
si ya da tanıdığı in evinde giderirler.

ması ve ritmi konusunda ona hatırı sayılır bir esneklik gösterme kabiliyeti kazandırır. Buna karşılık olarak ev ile işin, emek ile sermayenin toplumsal olarak birbirinden kopduğu ortamlarda çalışan aile üyeleri 'yabancıнын boyunduruğu altında' çalıştıkları müddetçe dinlenme zamanlarını kendi isteklerine göre belirleyemeyebilirler ve bunda anlaşılacak bir şey yoktur. Köylü açısından anlaşılması ve kabullenilmesi güç olan şey genel olarak tatil denilen dinlenme zamanının 'elin boyunduruğunda olunmadığı' bir zamanda üretim faaliyetinden koparılması yönünde aile üyelerinde beliren istektir. Tarımdan ve köyden bağımsız bir varoluş mücadelesinde başarılı olduğu ölçüde bu istek salt bir istek olmaktan çıkıp giderilmesi zorunlu bir toplumsal ihtiyaç haline gelir. Ayrıca, böyle bir başarı törensel harcamaların üretim giderlerinden yapılan örtülü tasarruflardan karşılanmasını da giderek daha az kabul edilebilir bir uygulama kılar.

Toplumsal ve kültürel dünyaları birbirine bağlayan örgülü bağın tellerinden bazılarının kopuşunu ifade eden bu durum aile üyelerinin üretim faaliyetlerine katılmayı dışlayan aile ziyaretleri ile kendini dışa vurmaya başlar. Yapılan işten doğan zorunluluklar gerekçesi ile bu davranış meşru gösterilebilirse de, faaliyet alanlarının ayrılması 'kimlere duyurmadan ve görünmeden' bir tatil beldesinde, bilhassa tam da hasat-harman zamanında tatile çıkma noktasına vardığında bunun kırdaki birim nazarında meşru gösterilebilecek bir yanı kalmaz. Zira, tatilinin bir kısmını köyde geçirme yönünde bilhassa ebeveynlerden gelen taleplere olumlu cevap verme sorumluluğu âdeta bir müslümanın günlük namazları kılma sorumluluğu derecesinde bir sorumluluk olarak bireylere aşılır. Hasat-harman faaliyetleri bütün hızı ve yoğunluğuyla ilerlerken tatile çıkmak ise, dinle bağın sürdürüldüğünün en önemli göstergelerinden kabul edilen Cuma namazını veya oruç tutmayı terk etmek derecesinde bir manevî sorumluluk ihlali addedilir. Bundan ötürü, yakın aile üyeleri bu derece ağır bir sorumluluğu ihmal etmek istediklerinde, sık sık ya tatile çıktıklarını gizlemek ya da, uzak bir kentte yaşıyorlarsa, işlerini bırakıp gelemedikleri gibi bir mazeret uydurarak bilhassa ebeveynlerden gelecek tepkileri azaltmaya çalışırlar.

Törensel sorumluluklardan bazılarının bu şekilde reddedilmesi bazen tam bir kopuşun başlangıcını da oluşturabilir. Fakat daha yaygın olarak karşılaşılan durum hem üretim faaliyetinin hem de törensel sorumlulukların icra edilme biçiminin yeni bir anlayışa göre yeniden düzenlenmesi şeklindedir. Üretim faaliyetinin yeniden düzenlenmesinde hane halkı emeği giderek daha merkezi bir konum işgal etmeye başlar; aile emeğinin üretim faaliyeti dışına kaymasından doğan boşluk ücretli emekle doldurulup bedeli geniş oranda törensel fondan aktarılan kaynaklarla karşılanır. Öte yandan, aile üyeleri açısından baba ocağının sürdürülmesi ülküsünün üretim faaliyetinin sürdürülmesi ile organik bağı koparılıp, köydeki arazi esas olarak geleceğe matuf konsolide edilmiş bir yatırım yahut güvence, üzerine yazlık veya emeklilik döneminin geçirileceği bir konut inşa edilecek bir arsa olarak algılanmaya başlanır.

Hem köylü hem de yakın aile üyeleri açısından bu gelişmelerin işaret ettiği durum arzulanır olmasa bile iktisadî ve toplumsal bakımdan sahnedeki bütünüyle silinip gitmeye nazaran daha iyi bir durumu ifade eder ve ancak bu uğurda gösterilen bilinçli çabalar sonucunda elde edilebilir.

Emek Arzı Yoluyla Dayanışma Uygulamasına Taban Oluşturma Stratejileri

İşleyen toplumsal ve ekonomik bir birim olarak baba ocağının sürdürülmesini sağlayacak en etkin vasıta kendisine bu ölkü benimsetilmiş bir evladın halef olarak tayin edilmesidir. Böyle bir tayin yaşlanan ebeveynin kendi yerli çevrelerinden koparılmaksızın bakımlarının yapılmasını geniş oranda teminat altına almanın yanında bütün aile çevresi için bir ilgi ve toplumsal faaliyet merkezinin işler halde tutulmasını da temin eder. Hatta, baba ocağında sürekli bir kardeşin oturması, miras taksim edilmiş olsa bile, köyden uzakta yaşayan kardeşlerin üretim faaliyetlerini doğrudan veya dolaylı olarak yürütebilmeleri için kurulu bir düzenin mevcut olması anlamında kritik bir üs işlevi görür. Kendine ait bir ev yaptırılınca kadar hasat-harman işleri için köye gelindiğinde kalınacak yer, köyden uzakta iken arazi üzerinde yapılacak işleri düzenleyecek ve denetleyecek biri bu suretle hazır bulundurulabilir.

Ancak, baba ocağına bir halef bulmak salt sözlü müracaatla başarılabilecek bir işlem olmayıp hem iktisadî, hem de toplumsal bakımdan halefi olunmaya değer bir ocağın mevcut olmasını da gerektirir. Baba öldüğünde mirasın en azından erkek kardeşler arasında eşit bölünmesi ilkesinin toprak üzerindeki nüfus baskı tarafından kuşatıldığı bir ortamda halef ancak hatırı sayılır maddî ve manevî imtiyazlar sağlanmak suretiyle bulunabilir ki, bu çoğu hane halkının başaramayacağı bir şeydir. Bu nedenle nüfusu bir yandan iş ve/veya öğrenim kanalı ile tarımdan özgürleştiren, ama diğer yandan ihtiyaç duyulduğunda tarım içine çekebilen bilinçli stratejilerin ve maddî düzenlemelerin devreye sokulması gerekir.

İlk olarak, tarımdan kısmen veya tamamen özgürleşmiş yakın aile üyelerini hasat döneminde köye çekebilmek için barınma ve ev içindeki bazı hizmetlerin kalitesi ve miktarı ile ilgili düzenlemeler yapılması gerekir. hasat döneminde hane içinde artan nüfusu barındırmaya yetecek büyüklük ve donanımda geniş bir evin olması, yeme-içme standartlarının biraz derli-toplu tutulması gibi. Bundan dolayı her hane halkı (düğün, cenaze töreni gibi bir olay üzerine çok sayıda aile üyesi ve akrabasının bir araya gelmesi halinde onları kolaylıkla ağırlamasına yardımcı olması amacıyla yanında) köyden uzakta yaşayan yakın aile üyelerinin tatillerinin bir kısmını *tercihen* hasat döneminde köyde geçirmelerine bir alt yapı oluşturmak için imkanları ölçüsünde köyde iyi donanımlı, geniş ve çok katlı evler yaptırmaya çabalar. Bu yatırım iktisaden verimsiz olsa bile toplumsal dayanışma ve bu suretle toplumsal süreklilik hissinin nesnel bir temele oturtulmasına önemli bir katkı sağlar. Çünkü, pek çok halde kentte oturan aile üyelerini köye gel-

mekten alıkoyan şey barınma sorunu ile alâkalıdır. Bu sorun başarılı bir şekilde çözüldüğü oranda ise köyde geçirilen süre ve buna bağlı olarak toplumsal temas ve ortak faaliyet yürütme imkanı artmaya başlar.

İkinci ve daha güvenilir sonuçlar üretmesi beklenen bir çaba üyelerin sosyalizasyon-da kendini dışa vurur. Birime doğum yolu ile katılan üyelere erken yaşlardan itibaren, dinî bir vecibeyi telkin edercesine, işleyen bir toplumsal-ekonomik birim olarak köydeki çiftliğin varlığının devam ettirilmesi, bunun olmadığı yerde ise hiç olmazsa sahip olunan toprakların elden çıkarılmaması bir değer ve hayatlarının bir amacı olarak aşılır.¹⁷ İnsan dünyasını grup halinde yaşayan hayvanlar dünyasından ayıran önemli niteliklerden birinin inançların ve değerlerin insanı belli bir yönde davranmaya sevk etmesi olduğu ölçüde böyle bir manevî donanımın hiçbir etki doğuramayacağı söylenemez. Bununla birlikte, kâh maddî-toplumsal şartların zorlaması, kâh kendi inançlarını, eylemlerini ve yaşantısını bir eleştiri süzgecinden geçirebilme kabiliyetinden dolayı insanın tavrı ve davranışı değişebilir. Nitekim, 'ben köyümden kopmam' diyen birçok insanın, belki çok büyük bir manevî bedel ödeyerek, köylerinden kopmuş ve bir daha geri dönmeyi arzulamamış olmaları değer aşılamanın bütünüyle güvenilir sonuçlar üretmediğinin en somut delilidir.

Köylüler, böyle bir durumun ortaya çıkmasında köyden uzakta yapılan işin niteliği ve elde edilme başarısı gösterilmiş toplumsal konum ve refah yanında 'insanın arkadaşı veya şeytanının kim olduğuna' da bakılması gerektiğini düşünürler. Aynı yöreden evli bireylerin bayram ve tatil dönemlerinde memleket ve köylerini ziyaret etme sıklıkları ile başka yörelerde doğup büyümüş birileri ile evlenmiş olanların köyü ziyaret sıklıkları arasındaki fark onların özellikle dikkatini çeker. Bu nedenle evlilik çağına gelen genç üyelere kendi yörelerinden 'hem eyere, hem de semere gelecek' biri ile evlenmeleri yoğun bir şekilde telkin edilir. Bundan maksat kendisi ile evlenilecek eşin, bilhassa aileye gelin olarak katılacak kişinin, hem köy hem de kent yaşantısının taleplerine olumlu cevap verebilecek kabiliyet ve donanımda biri olmasıdır.

Gençlerin başına sıkça gelen 'aşk ve sevginin sınır tanımazlığı' gibi hususları önemsemiyor olsa bile, böyle bir telkin yeni yetişen nesle eşini seçerken geleceğin muhtemel ihtiyaçlarını da dikkate alma yönünde bir uyarı olma ve esneklik gösterebilecekleri bir manevra alanı tanıma bakımından hiç de dudak bükülecek bir anlayışlılık değildir. Kaldı ki köylülerin bu hususta toplumun diğer kesimlerinin daha farklı davrandıkları da

¹⁷Böyle bir sorumluluk duygusuna dini bir destek sağlamak amacıyla köylülerin, kendi bireysel dindarlıklarına da paralel olarak, evlatlarından birini bazen İmam-Hatip okullarına veya Kur'an Kurslarına gönderme yoluna başvurduklarına da işaret etmek gerekir. Bundan beklenen şey etik bir değer elde edilmesine yönelik olarak dindar bir birey yetiştirmek değil, 'dini ve diyanetini' bilen, tarımdan ve köyden kopuk olarak elde edebileceği toplumsal-ekonomik isteklerini dizginlemede daha başarılı olabilecek, ana-baba hakkı ve onlara bakma sorumluluğunu daha fazla taşıyacak ve bu suretle de baba ocağında kalmayı kabul edecek birinin yetiştirilmesidir.

söylenemez. Aksine, toplumsal sınıfların genç üyelerine kendi sınıflarından biri ile evlenmenin doğruluk ve gerekliliğini telkin etme ile yetinmeyip, üyelerinin birbirleri ile tanışma ve kaynaşmalarına ortam hazırlayan toplumsal-kültürel faaliyetlere katılmayı sınıf üyeliği esasına göre düzenlemeleri evrensel bir uygulamadır. Hatta, bu telkin ve taleplere olumlu cevap verilmesi halinde yapılan eylemin doğru ve yerinde oluşunun sözlü ifadeler yanında maddî katkılarla desteklenerek tasvip edilmesi de söz konusudur. Aile çevresinin içinde bulunduğu maddî-ekonomik şartlardaki dalgalanmalardan kaynaklanan farklılıklar bir kenara bırakıldığında, köylülerin genç üyelerine düğün esnasında satın aldıkları eşyalar ve verdikleri hediyelerin maddî değerlerindeki farklılıklar çok sık olarak yapılan evliliğin verilen telkine uygun olup olmaması ile alâkalıdır.

'Hem eyer, hem de semere gelecek biriyle evlenme' yönünde genç nesle telkinde bulunurken köylünün kültürel ve toplumsal ufku 'sırtına hemen semer vurulacak, ' yani gruba katılır katılmaz işe koşulabilecek bir üyeyi aile çevresine kazandırmak gibi basit bir hedefe kilitlenmiş değildir. Toplumsal kökeninden getirdiği tecrübe birikiminin mahiyetine göre evlilik yoluyla aile çevresine katılan yeni üyenin işe yönelik sosyalleşmesinin bazı güçlükler arz edeceği peşinen kabul edilir. Köylüyü kaygılandıran esas hususlardan biri kurulan ya da kurulacak yuvanın olağan sorunlara ilaveten bir de toplumsal sınıf ve köken farklılıklarının bozucu etkileriyle kuşatılma tehlikesinin kendi aile ve cemaatinin üyelerinin yuvasında fiili bir gerçeklik haline dönüşmesi tehlikesidir. Bunun kadar önemli olan ikinci bir husus ise genç neslin evliliğinin köylülüğün toplumsal ve kültürel varoluş şartlarına ve dünyasına dudak büken birini, Truva atı gibi, aile çevresinin içine sokması tehlikesidir. Köylü taşıdığı kaygının yerinde olup olmadığını her zaman iyi ifade edebilme avantajına sahip olmasa da kendi toplumsal ve kültürel varoluş şartları hakkındaki tecrübesi ona önemli bir kaynak sağlar.

Köylülerin toprağa olan tutkuları ve bu uğurda katlandıkları meşakkat ve zahmet sıradan ve salt bir iktisadî değer in elde tutulması mücadelesi değil toplumsal süreklilik uğruna verilen bir mücadelenin de cisimleşmiş, somutlaşmış biçimidir. Zira, bir hane halkı ya da bundan daha büyük bir akrabalık grubunun belli bir arazi parçası üzerinde sahip olduğu tasarrufunun devam ettirilmesi toplumsal süreklilik göstermenin önemli bir boyutu ve adeta simgesi addedilir.¹⁸ Ancak, köylü tarihsel olarak toplumun alt kesisi-

¹⁸ Topraklarını kaybettikten sonra köyde tutunabilmiş kimse hemen neredeyse yok gibidir. Ancak, bundan daha önemlisi, çok kısıtlı da olsa köydeki iktisadî imkanların tarım dışı faaliyetlere girişmek ve onlarda başarı gösterebilmek için bir teminat ve sıçrama taşı işlevi gördüğü oranda topraktan zorunlu tasfiye kentsel alanlarda da marjinal bir varoluşun habercisi gibidir. Kendi cemaatinin içinden bu şekilde tasfiye olmuş üyelerin durumlarını köylü 'buralardan gittiler; adları, sanları battı' diye nitelendirirken vurguyu daha çok ad ve sanın batması üzerine yapar. Bölgeye 1999 yılında yapılan ziyaret esnasında 50 yıl önce topraklarını satarak İstanbul'a göçmüş bir hane halkının yaşlı üyesinin aynı topraklar üzerinde bir ev yapmaya yetecek kadar bir arsa satın almak için toprakların yeni sahiplerine 'dil döküp, yalvarması' süreklilik duygusunun toprakla bağlantılı olarak ne derece güçlü bir şekilde bilinçlere kaydedildiğinin tipik bir örneği olarak dikkat çekmekteydi.

mini oluşturduğunun, kendi toplumsal ve kültürel varoluş biçiminin kendisinin üstünde yer alanlar tarafından ıkkelliğın, kabalığın, rafine olmamışlığın temsili olarak görüldüğünün de farkındadır. Onun içinde bulunduğuşartları böyle değerlendiren bir toplumsal çevre veya katmana mensup biri evlilik yolu ile aile çevresine sokulduğunda köylünün meydana gelmesinden kaygılandığı şey sadece 'binbir emek ve zahmetle kazanıp elinde tuttuğuştoprakların sonunda evlatları tarafından satılıp elden çıkarılması' değil, bundan daha önce ve önemli olarak, böyle bir evlilik ilişkisini sürdürürken evladının kendi toplumsal-kültürel kökenine ve çevresine yabancılaşması ya da yabancılaşmak zorunda kalmasıdır. Evlatlara yönelik olarak 'ne yapalım! siz artık şehirli oldunuz, bizi beğenmezsiniz', 'yanına varsam rahat edemem, yanına gelse rahat ettiremem' şeklinde kâh bugüne, kâh geleceğematurf olarak sitemle sarf edilen sözler bu türden kaygıların ifadesidir. Bilhassa başlangıç döneminde göç sürecine katılan ilk kuşağın köyden kente uğurlanmasının ölüyü mezara uğurlama derecesinde bir üzüntü sebebi olması ve helalleşme törenleri ile kuşatılması, her ayrılık zamanının bir üzüntü sebebi olmasından öte, bu yönde yaşanan korkunun verdiği manevî sıkıntıyla başa çıkma gayretinin de bir ifadesi olsa gerektir.

Üçüncü olarak, sosyalizasyon salt bir değer aşılama ve telkin sorunu olmayıp yeni üyelerin içinde buldukları ortama etkin katılımları için gerekli bilgi ve beceri ile donatılmalarını da gerektirir. Üretimin aşamaları ve bunların başarılı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için gerekli bilgi ve beceri ile donatma bu işlemin önemli bir boyutunu oluşturur. Doğum veya evlenme yolu ile aile çevresine katılan yeni üyelerin işle ilgili sosyalleştirilmeleri sadece emeğın verimliliğini artırma amacı taşımaz.¹⁹ Aksine, bundan daha önemli olarak, üretim süreci ve pratikleri konusundaki bilgilenme hasat döneminde köye gelme isteğine işi biliyor olmaktan kaynaklanan bir yakınlık ve kendine güven duygusu kazandırmayı amaçlar. Zira, düşünölen odur ki, şartlar gerektiğinde işin emekle ilgili kısmı ücretli emek kiralananarak da yapılabilir ama işin neden ibaret olduğunu bilmeyen bir kimse ne işçisini verimli bir şekilde çalıştırabilir-dolayısıyla da çok kısa bir süre içinde işletmeyi iktisaden sürdürülemez ve bu nedenle arzulanmaz kılar-ne de yabancıısı olduğu, içinde kendisini güvenli hissetmediğı bir çalışma biçimi ve sürecine katılmaya istek duyar.

Sonuç

Kapitalist bir toplumsal sistemin talepleri ve çözücü etkileri karşında aile bağları ile

¹⁹ Aynı yöreden birinin evlilik yolu ile aile çevresine katılması halinde, ilk yıl yeni üyenin acemilik yılı olarak düşünölür ve kendisinden çok şey beklenmez. Hatta 'ilk yılını doldurmamış geline söz söylenmez' deyişii ile olası hata ve kusurlar peşinen eleştirii konusu olmaktan çıkarılır. Yeni üyenin toplumsal kökenine ve konumuna, birimin rutin faaliyetlerine katılma sıklığına ve köyde oturup-oturmadağına bağılı olarak bu süre işle ilgili sosyalleşmede daha da uzatılır.

alâkalı törensel sorumluluk ve harcamaların devreye sokulması, şüphesiz, köylülüğün varoluş mücadelesinin yegane vasıtası değil, aksine varoluşun iktisadî boyutunu sürdürmede belki de en zayıf vasıta. Ancak, iktisadî varoluşunu kentsel hayatın şartları içinde arayan doktorlar, mühendisler, öğretim elemanları, iş adamları gibi en profesyonel meslek elemanlarının bile bütün meslekî statü ve niteliklerinden sıyrılarak ve sıradan bir işçi olarak her hasat-harman döneminde kendilerinin ya da babalarının doğduğu köylere dönmeleri²⁰ köylülüğün toplumsal sisteminin dışarıdan gelen baskılar karşısında kendini ayakta tutabilecek derecede esnek ve sağlam bir yapıya sahip olduğunun da önemli bir göstergesidir. Yoğunluğu her yıl daha da artan yarım asırlık kırdan kente göç sürecinde bu suretle gösterilen dayanışmanın en somut sonucu ise bir zamanlar sahip olunan toprak miktarının yegane toplumsal farklılaşma unsuru olduğu bölgenin kırsal toplumsal yapısının hayat şansları ve yaşama tarzları çok geniş bir yelpazeye dağılmış bireyleri bünyesinde barındıran yeni bir hüviyet kazanmakta oluşudur. Köylü cemaatinin kendi tabii üyelerinin toplumsal farklılaşmasına dayalı olarak oluşan ve şimdilik hasat-harman döneminde varlığı güçlü bir şekilde hissedilen bu yeni yapılanma kır ile kent arasındaki ulaşım-iletişim bağı sıkılaşıp, temel hizmetler daha kolay elde edilebilir hale geldikçe daha bir belirginleşme eğilimindedir.

Kaynakça

- Ahmet Hamdi bey. (1339/1923). *Meyve Ağaçlarının Ziraati*. (Osmanlıca baskı). İstanbul.
- Akdağ, Y. Zeki. (1989). 'Türkiye'de Fındık Yetiştiriciliği ve Pazarlaması', *Türkiye Ziraat Mühendisliği 3.Teknik Kongresi 8-12 Ocak 1990*. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası ve Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi.
- Bağcı, Yusuf. (1998). *Toprak Ağalığı ve Kırsal Dönüşüm. Adıyaman İli Boztepe Köyü Vak'a İncelemesi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ferhatoğlu M. Fahrettin. (1934). *Ordu Külliyyatı*. Sivas: Kâmil Matbaası.
- Fındık Raporu*'85. (1985). Ankara: T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Teşkilatlandırma Genel Müdürlüğü.
- Gürsoy, Hüseyin. (2000). *Kırsal Dönüşüm Sürecinde Meslekler ve Ekonomi. Ortaköy Vak'a Çalışması*. (Basılmamış Mezuniyet Tezi) Ankara: H. Ü. Sosyoloji Bölümü.
- Heberle, Rudolf. (1948). "The Sociological System of Ferdinand Tönnies: 'Community' and 'Society', " *An Introduction to the History of Sociology* içinde (227-248). (der.) Harry Elmer Barnes. The University of Chicago Press.
- Kasap, Neriman. (1997). *Kırsal Dönüşüm Sürecinde Aile ve Ekonomi. Şermetler Köyü Vaka İncelemesi*. (Basılmamış Mezuniyet Tezi) Ankara: H.Ü. Sosyoloji Bölümü.

²⁰Bu bakımdan 1999 yılı yazında bölgeye yapılan ziyaret esnasında karşılaşmış kendileri ile görüşme fırsatı bulduğum en ilginç gruptan biri bir fakülte dekanı, eşi ve ülkenin en seçkin üniversitesinde öğrenim gören iki oğlundan oluşan gruptu.

- Kaya, Ali. (1986). *Üretimin Yoğun Olduğu Ordu-Giresun-Trabzon-Samsun-Bolu ve Sakarya İllerinde Fındık Üretim Tekniğinin Analizi ve Pazarlama Sorunları Üzerinde Bir Araştırma*. Giresun: Fındık Araştırma ve Eğitim Merkezi Müdürlüğü.
- Küçükosmanoğlu, Mehmet. (1984). *Trabzon İlinde Fındık Anketi Uygulaması*. (Basılmamış Mezuniyet Sonrası Eğitim Tezi), Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- İktisadî Yönden Ordu İli* (1967). Ankara: Ordu Ticaret ve Sanayi Odası, Yayın No: 1.
- Ordu Ziraat Odası Başkanlığının Ordu ve Giresun İllerine Ait 1988 Yılı Fındık Üretim Maliyetini Hesaplamak İçin Oluşturduğu Kurulun Maliyet Formuna Ait Gerekçeli Açıklaması*. (1989) (Basılmamış Rapor), Ordu: Ordu Ziraat Odası.
- Peker, Kemal. (1953). *550 Yıllık Bir Mahsul-Fındık 1403-1953*. İstanbul: Ege Matbaası.
- Sahillioğlu, Berna. (2000). *Metropol Yakınında Bir Kırsal Cemaat. Ankara Alacaören Köyü Vak'a İncelemesi*. (Basılmamış Mezuniyet Tezi). Ankara: H. Ü. Sosyoloji Bölümü.
- Sönmez, Abdülkerim. (1993). *Peasant Household Survival Strategies: Rural Transformation in the Heartland of Turkey's Hazelnut Production Belt*. (Basılmamış Doktora tezi). Durham: University of Durham.
- (1998). 'Toplumsal Araştırmalarda Analiz Birimleri Olarak Aile ve Hanehalkının Mahiyet ve Yapılarının Belirlenmesi Sorunu,' *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1): 115-135.
- Weber, Max. (1996). *Sosyoloji Yazıları*. (der.) H.H. Gerth ve C. Wright Mills. (Çev.) Taha Parla. İstanbul: İletişim Yayıncılık A.Ş.
- Wolf, Eric R. (1966). *Peasants*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- 1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları*. (1994) Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın No: 1691.